

Ζ'

ΑΞΙΑ ΚΑΙ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Τὸ *Κεφάλαιο* τοῦ Μάρξ εἶναι τὸ καταστάλαγμα πολυετῶν μελετῶν ποὺ τὰ πορίσματά τους εἶχαν κατατεθεῖ σὲ μιὰ σειρὰ ἔργων, τὰ *Παρισινὰ χειρόγραφα* ποὺ γράφτηκαν τὸ 1844, τὴν *Αθλιότητα τῆς φιλοσοφίας* τοῦ 1847, τὸ *Μισθωτὴ ἐργασία καὶ κεφάλαιο* τοῦ 1849, τὶς *Βασικὲς γραμμὲς τῆς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας*, χειρόγραφο ποὺ γράφτηκε τὸ 1857-1858, τὸ *Γιὰ τὴν κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας* τοῦ 1859, οἱ *Θεωρίες γιὰ τὴν ὑπεραξία*, χειρόγραφο ποὺ γράφτηκε τὸ 1861-1863, τὸ *Μισθός, τιμὴ καὶ κέρδος* τοῦ 1865. Οἱ τρεῖς τόμοι τοῦ ἔργου *Τὸ κεφάλαιο. Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας*, γράφτηκαν τὸ 1863-1865 σὲ πρώτη μορφή, ἀλλὰ μόνον ὁ πρῶτος ἔτυχε ἐπεξεργασίας γιὰ δημοσίευση καὶ κυκλοφόρησε τὸ 1867. Εἶναι τὸ σημαντικότερο ἔργο τοῦ Μάρξ, θὰ τοῦ ἀφιερῶσουμε δύο μαθήματα. Δὲν θὰ μποῦμε σὲ λεπτομέρειες: Σκοπὸς μας εἶναι νὰ καταλάβουμε πῶς σκέφτεται ὁ Μάρξ. Θὰ δοῦμε πῶς ὀρίζεται τὸ ἐμπόρευμα καὶ θ' ἀκολουθήσουμε τὴν ἀνάπτυξη μέχρι τὴν παραγωγή τῆς ἔννοιας *κεφάλαιο*, ἀφήνοντας τὸ τμῆμα περὶ φετιχισμού γιὰ τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο.

Πρῶτα ὅμως νὰ δοῦμε ποῖο εἶναι τὸ θέμα τοῦ Μάρξ.

Ἡ αὐτοαναίρεση τῆς φυσικότητας

Ὁ Μάρξ μᾶς λέει στὸν Πρόλογο τῆς α' ἐκδοσης ὅτι ἐξετάζει ἐδῶ τὸν «φυσικὸ νόμο τῆς ἐξέλιξης» τῆς κοινωνίας καὶ ὅτι ἀντιμετωπίζει «τὴν ἀνάπτυξη τοῦ οικονομικοῦ κοινωνικοῦ μορφώματος ὡς μιὰ διαδικασία φυσικῆς ἱστορίας» ποὺ θὰ ὀδηγήσει στὴν ἐπανάσταση. Ἐννοεῖ μ' αὐτὸ ὅτι δὲν ἔχει πρόθεση νὰ μεμφθεῖ τὰ ἄτομα ἐναντίον τῶν ὁποίων θὰ γίνεῖ ἡ ἐπικείμενη ἐπανάσταση, κεφαλαιοκράτες καὶ γαιοκτήμονες, ποὺ τὰ ἐκλαμβάνει ὡς προσωποποιήσεις οἰκονομικῶν κατηγοριῶν,¹ γιὰ τὴν πράττουν ἀπλὰ ὅ,τι ἐπιτάσσει ἓνα σύστημα ὄρων στὸ ὁποῖο ὑπάγονται, ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν θέλησή τους. Ὁ Μάρξ δὲν εἶναι ἠθικολόγος, δὲν ἀναμένει ἡρωισμό ἀπὸ τὰ ἄτομα, νὰ δώσουν τὰ χρήματά τους στοὺς φτωχοὺς, ἄς ποῦμε ν' αὐξήσουν τοὺς μισθοὺς καὶ νὰ βγοῦν ἐκτὸς ἀνταγωνιστικότητας. Αὐτὸ δὲν τὸν ἐμποδίζει νὰ ἐμφορεῖται ἀπὸ ἠθικὴ ἀγανάκτηση, τὴν ἴδια ποὺ ἐκφράζουν ἄλλωστε αὐτοὶ οἱ «ἀμερόληπτοι καὶ θαρραλέοι» –ὅπως λέει– βρετανοὶ ἐπιθεωρητὲς ἐργασίας καὶ υγείας,² τῶν ὁποίων τὶς ἀναφορὲς σχετικὰ μὲ τὴν κατάσταση τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐνηλίκων στὰ ἀνθρακορυχεῖα καὶ ἐργοστάσια τῆς Ἀγγλίας παραθέτει ἐπὶ μακρὸν.

Ἄν πρόκειται ὄντως γιὰ φυσικοὺς νόμους, δὲν μπορεῖς βέβαια νὰ ἐπαναστατήσεις ἐναντίον τους. Αὐτὴ εἶναι ἄλλωστε ἡ ἄποψη τῆς κλασικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, τοῦ

Σμιθ και τοῦ Ρικάρντο, ἐναντίον τῶν ὁποίων ὁ Μάρξ ἀκούραστα ἐπιμένει νὰ δείξει ὅτι ἡ κεφαλαιοκρατία εἶναι ἱστορικό μῶρφωμα, ὄχι ἀποκατάσταση τῆς φυσικῆς τάξης πραγμάτων.³

Ὁ ἐπίλογος τῆς β' ἐκδοσης διευκρινίζει ὁμως ὅτι ἡ φιλοαστική πολιτική οἰκονομία παραμένει ἐπιστήμη ὅσο ἡ πάλη τῶν τάξεων ὑπάρχει μόνον ὑπὸ λανθάνουσα μορφή.⁴ Ὅταν ὁ Πρόλογος μιλά γιὰ «φυσικοὺς νόμους τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς», ἔκφραση πού ἐπαναλαμβάνεται στὸ ἔργο,⁵ ἐννοεῖ νόμους πού θεωρεῖται φυσιολογικό νὰ δροῦν σὲ μιὰ ἱστορική περίοδο ἢ ἐμφανίζονται ὡς φυσικοὶ στὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἡ κεφαλαιοκρατία κυριαρχεῖ, καὶ μάλιστα χωρὶς ἐμφανεῖς ἀντιδράσεις. Μὲ τὴν ἴδια ἐννοια οἱ κάστες καὶ οἱ συντεχνίες προγενέστερων κοινωνιῶν εἶχαν χαρακτήρα «φυσικοῦ νόμου»⁶ καὶ οἱ στρατιωτικοῦ τύπου κανονισμοὶ τῶν ἐργοστασίων εἶναι οἱ «φυσικοὶ νόμοι τοῦ σύγχρονου τρόπου παραγωγῆς».⁷ Μὲ αὐτὴ τὴν ἐννοια κυρίως οἱ ἀνεξάρτητοι ἀπὸ μᾶς ὄροι τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων εἶναι ἓνα «κύκλωμα» (Kreis) «κοινωνικῶν φυσικῶν συναρτήσεων».⁸ Ἀλλ' ἡ ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὴν βούληση παραμένει κάτι τὸ σχετικό. Ἄν ἡ πάλη τῶν τάξεων γίνεῖ ἐμφανής, τότε *ἀνασκευάζεται ἡ φυσικότητα τῶν νόμων καὶ ἡ πολιτικὴ οἰκονομία* πού τοὺς ἀναλύει ὡς φυσικοὺς. Ὁ Μάρξ, γιὰ νὰ πεῖ ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης ἀναγκάζεται ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό νὰ μὴν ὑπερβεῖ τὸν ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας στὴν παραγωγή, θὰ περιγράψει μὲν αὐτὴ τὴν ἀναγκαιότητα ὡς «ρυθμιστικὸ φυσικὸ νόμο», συγκρίνοντάς τον μὲ τῆς βαρύτητας, ἀλλὰ θὰ προσθέσει, παραθέτοντας τὸν Ἐνγκελς, ὅτι εἶναι «ἓνας φυσικὸς νόμος πού στηρίζεται στὴν ἀσυνειδησία τῶν ἐμπλεκομένων».⁹ Ἡ συνείδηση τοῦ φυσικοῦ νόμου τὸν αἶρει ὡς φυσικό, εἶναι παρακολούθημα τοῦ ἀνοικτοῦ ἀγῶνα ἐναντίον του.

Πρόκειται τόσο λίγο γιὰ φυσικό νόμο, πού μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ τεχνητά, μόνο φαίνεται φυσικὸς ὅταν καθιερωθεῖ: «Σὲ χῶρες παλαιοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ἐργαζόμενος, καίτοι ἐλεύθερος, εἶναι ἐξαρτημένος ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη βάσει φυσικοῦ νόμου, στὶς ἀποικίες, αὐτὴ ἡ ἐξάρτηση πρέπει νὰ δημιουργηθεῖ τεχνητά».¹⁰ *Τὸ φυσικὸ εἶναι προϊόν τοῦ τεχνητοῦ, τὸ φύσει τίθεται, εἶναι μορφή τοῦ θέσει, ὅπως στὴν κριτικὴ τοῦ Ρουσσώ στὴν ἐννοια τῆς φύσει δουλείας πού διαβάσαμε (οἱ παρὰ φύσιν δοῦλοι γίνονται φύσει δοῦλοι).*¹¹ ἄρχικα οἱ «φυσικοὶ νόμοι» τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας ἐπιβάλλονται διὰ τῆς βίας καὶ ἀπὸ τὸ κράτος. Ἡ τεχνητὴ ἐπιβολὴ αὐτοῦ πού γίνεται *ἔπειτα* ἀντιληπτό ὡς φυσικὸ σημαίνει ἀπλούστατα ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ κάτι *ἱστορικό*. Ἱστορικό εἶναι κάτι πού ἐπιβάλλεται, ἄς ποῦμε, *προσωρινά* ὡς φυσικό.

Στὸ πῶς ἐπεβλήθη τεχνητὰ ὁ φυσικὸς νόμος τῆς κεφαλαιοκρατίας ἀφιερώνεται τὸ ἰδ' κεφάλαιο «Ἡ λεγόμενη πρωταρχικὴ συσσώρευση».¹² Στὴν Ἀγγλία ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17^{ου} αἰῶνα καὶ μετὰ οἱ «περιφράξεις» δημιουργοῦν διὰ τῆς βίας καὶ μὲ τὴν στήριξη τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας συνθήκες ἐμφάνισης τῆς κεφαλαιοκρατίας, μετατρέποντας τοὺς φεουδάρχες σὲ γαιοκτήμονες πλήρους κυριότητος, τοὺς δὲ δουλοπάροικους σὲ προλετάρους (ἄτομα πού πωλοῦν τὴν δύναμη ἐργασίας τους γιὰ νὰ ζήσουν). Ὁ Κάρλ Πολάννι στὸν *Μεγάλο μετασχηματισμὸ* θὰ δείξει ἀναλυτικὰ πῶς ἡ ἀπαλλοτριώση αὐτὴ ἐφαρμόζεται στὶς ἀποικίες, καίτοι μερικὲς φορές μὲ πιὸ ἥπιο προσωπεῖο (φόρος ἀκίνητης περιουσίας σὲ αὐτάρκειες ἰθαγενεῖς, πού δὲν διέθεταν χρῆμα).¹³

Ἔτσι ὁ Ἐπίλογος τῆς β' ἐκδοσης ἐξηγεῖ ὅτι οἱ νόμοι ἀλλάζουν ἀπὸ κοινωνία σὲ κοινωνία, ὅτι ἡ μιὰ κοινωνία διαφέρει ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅπως ἓνα εἶδος ζώου ἀπὸ ἄλλο, ὅτι τὸ πρότυπο τῶν φυσικῶν ἢ χημικῶν νόμων δὲν ἰσχύει ἐδῶ, καθὼς ἔχει ἡ ἐκάστοτε οἰκονομικὴ περίοδος τοὺς δικούς της νόμους καὶ καθολικοὶ νόμοι δὲν ὑπάρχουν.¹⁴ Μὲ τὸ νὰ περιγράψει τοὺς νόμους πού ἐπιβάλλονται στὴν θέλησή τῶν ἀνθρώπων, ὁ Μάρξ δείχνει ὅτι δὲν εἶναι αἰώνιοι, καθολικοί, δείχνει ὅτι ὀδεύουν πρὸς τὴν ἀνατροπὴ τους, καὶ συνάμα συμβάλλει ἔτσι στὴν ἀνατροπὴ, συνεισφέροντας στὴν συνειδητοποίησή

τους, πού ως τέτοια τους αφαιρεί την επίφαση του φυσικού νόμου με την έννοια που έχει ο όρος στην φυσική ή την χημεία. Γι' αυτό η όρθη περιγραφή του κεφαλαίου είναι ανάδειξη της μη φυσικότητάς του, υπόδειξη της *αυτοαναίρεσης* της συνάφειας εκείνης όπου επέχει θέση φυσικού νόμου, άρα κριτική της θεωρίας που νομίζει πως είναι φυσικό: *κριτική της πολιτικής οικονομίας*.

Το ότι η ισχύουσα φιλοαστική πολιτική οικονομία όντως ισχύει, όσο δεν βγαίνει ή πάλη των τάξεων στην επιφάνεια, σημαίνει ότι η θεωρητική κριτική συμπίπτει με την πρακτική τάση ανατροπής της κατάστασης αυτής, αν μη τι άλλο με την κατάλυση της φαινομενικής απουσίας της πάλης των τάξεων. Έτσι ο Μάρξ γράφει:

Έφ' όσον αυτή η κριτική αντιπροσωπεύει γενικά κάποια τάξη, θα εκπροσωπεί μόνο την τάξη που ιστορική της αποστολή (Beruf) είναι η ανατροπή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και η τελική απαλοιφή των τάξεων –το προλεταριάτο.¹⁵

Ο Μάρξ ονομάζει «διαλεκτική μέθοδο» την ακριβή περιγραφή μιᾶς κατάστασης όταν αναδεικνύει την αυτοαναίρεσή της¹⁶ –και έτσι προωθεί την ανατροπή της στην πράξη. Η μέθοδος αυτή αποτελεί αντιδεδωκτική έκδοχή της όμώνυμης μεθόδου του Έγκελ. Συνίσταται στο ότι η έκθεση ανακατασκευάζει το εμπειρικά ιδιοποιημένο υλικό με τρόπο ώστε η πραγματική κίνηση να «ανακλάται ιδεατῶς», εμφανιζόμενη σαν μιᾶ «προεμπειρική κατασκευή».¹⁷ Η διαλεκτική μέθοδος, διὰ της προεμπειρικής ανακατασκευής, περικλείει στην θετική κατανόηση του υπάρχοντος την κατανόηση της ἄρνησής του, της αναγκαίας καταστροφής του, και είναι κατὰ τοῦτο «κατ' οὐσίαν κριτική και ἐπαναστατική».¹⁸ Γιὰ την ἀκρίβεια, ἡ ἀνακατασκευή θὰ καταδείξει τὴν ἀντίφαση πού κρύβει (μετὰ τίς δύο σημασίες τῆς λέξης: περικλείει καὶ ἀποκρύπτει) ἡ κατάσταση πού μελετᾶ.

Αὐτή ἡ ιδεατὴ ἀνακατασκευὴ κατηγορεῖται ἀπὸ παραδοσιακοὺς οικονομολόγους ὡς πλασματικὸς τύπος καί, κατὰ τὸν Ἄλτουσσέρ, εἶναι τὸ γνωστικὸ ἀντικείμενο τοῦ *Κεφαλαίου* (objet de connaissance), διακριτὸ ἀπὸ τὸ πραγματικὸ ἀντικείμενο.¹⁹ Ἡ ἀντίφαση τοῦ ἀφηρημένου προτύπου ἐμφανίζεται μετὰ τὴν πραγματικότητα ὡς δυσλειτουργία. Βέβαια μπορεῖ ἡ κατάσταση νὰ μὴν ἀποβεῖ ἀντιφατικὴ. Ἀλλὰ τὸ ὅτι ἡ κεφαλαιοκρατικὴ οικονομία ἐμφανίζει κυκλικὰ κρίσεις σημαίνει πὼς ὑπάρχει μᾶλλον μιᾶ ἀντίφαση στὸ τρόπο λειτουργίας τῆς²⁰ πού εἶναι προσιτὸς διὰ τῆς ἀνακατασκευῆς του σὲ ἐπίπεδο γενικῶν ἐννοιῶν (τὸ ἴδιο εἶχαμε παρατηρήσει ὡς πρὸς τὸ ὑπόδειγμα τῆς πάλης τῶν τάξεων). Ἡ κατάσταση αὐτὴ θὰ ἀνακατασκευασθεῖ ὡς ἀντίθεση δύο ἀντίστροφων ὑπαγωγῶν πού ἐγγράφονται ὡς ἀντίρροπες κινήσεις μέσα σὲ ἓνα κοινὸ ἀποτέλεσμα, τὴν ἀνταλλαγὴ ἐμπορευμάτων: τὸ χρῆμα ὡς μέσον γιὰ νὰ ἀποκτήσω προϊόντα γιὰ τίς ἀνάγκες μου (ὑπαγωγή τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας στὴν ἀξία χρήσεως)· τὰ προϊόντα ὡς μέσα γιὰ νὰ ἀποκτήσω παραπάνω χρῆμα (ὑπαγωγή τῆς ἀξίας χρήσεως στὴν ἀνταλλακτικὴ ἀξία).

Έτσι ἡ ἀνακατασκευὴ ὀρίζει τὸ ἀντικείμενό της ὡς συγκροτητικὰ ἀντιφατικὸ. Αὐτὸ ἔχει γενικὴ ἰσχὺ γιὰ τὴν διαλεκτικὴ μέθοδο τοῦ Μάρξ:

Ἡ διαδικασία ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων περικλείει ἀντιφατικὲς ἀλληλοαποκλειόμενες σχέσεις. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορεύματος δὲν αἶρει τίς ἀντιφάσεις, δημιουργεῖ ὥστόσο τὴν μορφή, μέσα στὴν ὁποία μποροῦν νὰ κινηθοῦν. Αὐτὸ εἶναι γενικὰ ἡ μέθοδος ἐπίλυσης πραγματικῶν ἀντιφάσεων. Εἶναι, π.χ., ἀντίφαση ὅτι ἓνα σῶμα μονίμως πέφτει σὲ ἓνα ἄλλο καὶ ἐξ ἴσου μόνιμα φεύγει ἀπὸ αὐτό. Ἡ ἔλλειψη εἶναι μιᾶ ἀπὸ τίς μορφὲς κίνησης ὅπου ἡ ἀντίφαση αὐτὴ τόσο πραγματώνεται ὅσο καὶ ἐπιλύεται.²¹

Ἡ λύση τῆς ἀντίφασης εἶναι, ἐν τέλει, μιᾶ διαλεκτικὴ διαδικασία πού τὴν διέπει,

ὅπως στὸν Ἐγέλο, *ἡ ἄρνηση τῆς ἄρνησης*. Ἡ κεφαλαιοκρατία, χωρίζοντάς μας ἀπὸ τὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας μας, *αἶρει* τὴν ἀτομικὴ ιδιοκτησία, μᾶς στερεῖ τὸν καρπὸ τῶν κόπων μας. Ἡ κομμουνιστικὴ κοινωνία *θα ἄρει αὐτὴ τὴν ἄρση, θ' ἀποκαταστήσει τὴν ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου ἀτομικὴ ιδιοκτησία*, ἀλλὰ στὴν βάση τῆς κοινοκτημοσύνης τῶν μέσων παραγωγῆς, δηλαδή ὄχι στὴν βάση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἀλλὰ τῆς συνεργασίας. Αὐτὴ ἡ αὐτοαναίρεση εἶναι τὸ νόημα τῆς φυσικῆς διαδικασίας στὸν Μάρξ:

Ὁ κεφαλαιοκρατικὸς τρόπος ιδιοποίησης ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκρατικὸ τρόπο παραγωγῆς, ἄρα ἡ κεφαλαιοκρατικὴ ιδιοκτησία (Privateigentum), εἶναι ἡ πρώτη ἄρνηση τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας (individuelles Privateigentum) ποὺ βασίζεται στὴν ἴδια ἐργασία. Ἡ κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγή δημιουργεῖ ὅμως τὴν ἄρνησὴ τῆς μετὰ τὴν ἀναγκαιότητα φυσικῆς διαδικασίας. Πρόκειται γιὰ τὴν ἄρνηση τῆς ἄρνησης. Αὐτὴ δὲν ἀποκαθιστᾷ μὲν τὴν ιδιοκτησία (Privateigentum), ἀλλὰ τὴν ἀτομικὴ κυριότητα (individuelles Eigentum) στὴν βάση τοῦ ἐπιτεύγματος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς περιόδου: τῆς συνεργασίας καὶ τῆς κοινοκτημοσύνης τῆς γῆς καὶ ὄσων μέσων παραγωγῆς παράγει ἡ ἴδια ἡ ἐργασία.²²

Ἡ συνεργασία εἶναι προϊόν τῆς κεφαλαιοκρατίας καὶ στοιχεῖο τῆς κοινωνίας ποὺ μπορεῖ νὰ ἄρει τὴν κεφαλαιοκρατία, τοῦ «συνεταιρισμοῦ ἐλεύθερων ἀνθρώπων».²³ Ἀντίστοιχα, ἡ κεφαλαιοκρατία προϋποθέτει τὴν ἀτομικὴ ιδιοκτησία, τὴν ὁποία αἶρει, καὶ μπορεῖ ν' ἀποκατασταθεῖ μόνον αἶροντας τὴν κεφαλαιοκρατία. Ἀπὸ ἐτούτῃ τὴν θέση ἐκκινεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ στὴν ἰδεατὴ ἀνακατασκευὴ του: Ἴδιοκτῆτες πωλοῦν προϊόντα τῆς ἐργασίας τους στὴν τιμὴ τους. Ἡ κεφαλαιοκρατία ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μετὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς, ὅμως, δηλαδή αἶρει τὴν προϋπόθεσὴ τῆς. Ἐτσι ὁ Μάρξ κλείνει τὸν κύκλο τῆς ἀνακατασκευῆς του μετὰ τὴν πλέον κριτικὴ θέση: αὐτὴν τῆς ἀποκατάστασης τῆς προϋπόθεσης τῆς κεφαλαιοκρατίας, ποὺ ἡ ἴδια αἶρει.

Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποστηρίξει, ὅμως, ὅτι στὴν πρώτη περίπτωση ἡ ἀντίφαση δὲν περιέχει ἀνταγωνισμό, μᾶς καὶ τὰ δύο ἀντιφατικὰ ἴσα ἴσα συνυπάρχουν σὲ ἓναν χῶρο ἢ μιὰ συνισταμένη (τὴν δύναμη περιφορᾶς τοῦ οὐράνιου σώματος), ἐνῶ στὴν δευτέρῃ περίπτωση μιὰ φάση αἶρει τὴν ἄλλη. Μιὰ τέτοια διάκριση πρότεινε ὁ γάλλος μαρξιστὴς φιλόσοφος Λυσιέν Σέβ (L. Sève, γενν. 1926): Ἡ μία εἶναι ἀνταγωνιστικὴ, ἡ ἄλλη «μὴ ἀνταγωνιστικὴ ἀντίφαση».²⁴ Ὅμως δὲν ἰσχύει αὐτὸ ἐν προκειμένῳ, διότι τὸ πρῶτο σχῆμα ἰσχύει καὶ στὴν δευτέρῃ περίπτωση. Ὄντως, στὴν κομμουνιστικὴ φάση συνυπάρχουν δύο ὅροι ποὺ ἦσαν ἀντιφατικοὶ στὴν κεφαλαιοκρατικὴ: ἀτομικὴ ιδιοκτησία καὶ συνεργασία. Ἡ λύση τῆς ἀντίφασης παραμένει λοιπὸν ἡ μορφή στὴν ὁποία μποροῦν νὰ κινηθοῦν οἱ ἀντιφατικοὶ ὅροι. Ἡ συνεργασία ὡς ἄρση τῆς ἀτομικῆς ιδιοποίησης τῶν μέσων παραγωγῆς ἀποκαθιστᾷ τὴν ιδιοκτησία ὡς προϊόν ἐργασίας, ποὺ εἶχε προτάξει, τὸ ξέρουμε, ὁ Λόκ,²⁵ πρῶτος θεωρητικὸς τῆς κεφαλαιοκρατίας, ἐνῶ καταστρατηγεῖται ἐν τοῖς πράγμασι στὴν κοινωνία. Ἐτσι μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι «ἡ μέθοδος ἐπίλυσης πραγματικῶν ἀντιφάσεων» εἶναι γενικῆς ἰσχύος γιὰ τὴν μαρξικὴ ἀνακατασκευὴ τοῦ τί εἶναι «κεφάλαιο». Ἀπλῶς πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι μπορεῖ κάτι νὰ συγκροτεῖται ἀντιφατικὰ, ὡς συνύπαρξη ἀντιθέτων, πράγμα ποὺ θὰ ἐξηγεῖ καὶ τὶς ἐκάστοτε δυσλειτουργίες του, ποὺ ἐμφανίζονται στὴν πραγματικότητα. Ὅπως ἔλεγε ὁ ρῶσος μαρξιστὴς φιλόσοφος Ἐβαλντ Ἡλιένκωφ (Э. Ильенков, 1924-1979):

Αὐτὸ ποὺ πραγματοποιεῖται στὴν πράξη τῆς ἀνταλλαγῆς, ἡ ἄμεση ταύτιση τῶν ἀντιθέτων, εἶναι ἀδύνατο ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἀφηρημένης (τυπικῆς) λογικῆς. Αὐτὸ εἶναι ἡ θεωρητικὴ ἔκφραση τοῦ πραγματικοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ ἄμεση ἐμπορευματικὴ ἀνταλλαγή δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιεῖται ὁμαλά, δίχως συγκρούσεις, ἀγῶνες, ἀντιθέσεις καὶ κρίσεις.²⁶

Τὴν ἀφετηρία αὐτῆς τῆς οἰονεὶ προεμπειρικῆς ἔκθεσης θὰ ἐξετάσουμε τώρα, γιὰ νὰ δοῦμε πῶς φθάνουμε στὶς δύο ἀντίστροφες ὑπαγωγές πού ἀναφέραμε.

Ἀπὸ τὸ ἐμπόρευμα στὸ χρῆμα

Στὴν κεφαλαιοκρατικὴ κοινωνία, ὅλα τείνουν νὰ εἶναι ἐμπορεύματα (τὸ ξέρουμε ἀπὸ τὶς ἀνατριχιαστικὲς ἠθικὲς συνέπειες πού ἔχει αὐτὴ ἡ κατάσταση, ἀπὸ τὴν παιδικὴ πορνεία ὡς τὸ ἐμπόριο ὀργάνων). Ἀπ' αὐτὸ τὸ ἐμπειρικὸ δεδομένο ξεκινᾷ ἡ ἀνάλυση: «Ὁ πλοῦτος τῶν κοινωνιῶν ὅπου κυριαρχεῖ ὁ κεφαλαιοκρατικὸς τρόπος παραγωγῆς ἐμφανίζεται σὰν ἓνας “τεράστιος σωρὸς ἀπὸ ἐμπορεύματα”». ²⁷ Ἐμπόρευμα εἶναι κάτι πού ἔχει χρησιμότητα, καλύπτει μιὰν ἀνάγκη, καὶ κάτι πού πουλιέται καὶ ἀγοράζεται, ἀνταλλάσσεται. Καὶ τὰ δύο εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ νὰ ἔχουμε ἐμπόρευμα. Ὁ ἀέρας πού ἀναπνέουμε εἶναι πολὺ χρήσιμος, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀντικείμενο ἀγοραπωλησίας. ²⁸ Κάτι μπορεῖ λοιπὸν νὰ εἶναι χρήσιμο καὶ νὰ μὴν πουλιέται. Δὲν μπορεῖ, ὅμως, νὰ πουλιέται ἂν δὲν τὸ θεωροῦν κάποιοι χρήσιμο («καταναλωτισμὸς» θὰ ὀνομασθεῖ ἀργότερα ἢ ἐπίδραση τοῦ ὅτι κάτι πουλιέται στὴν ἀντίληψη ὅτι τάχα τὸ ἔχεις ἀνάγκη). Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τὸ χρῆμα, εἰδικὸ ἐμπόρευμα τοῦ ὁποῖου ἡ χρησιμότητα εἶναι ἐγγεγραμμένη στὴν ἀνταλλακτικὴ πράξη, καλύπτει ἀνάγκη ὄχι τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ τῆς διαδικασίας διὰ τῆς ὁποίας καλύπτουν οἱ ἄνθρωποι τὶς ἀνάγκες τους. Εἶναι τὸ μόνον ἐμπόρευμα πού *ἀξία χρήσεώς του εἶναι ἡ ἀνταλλακτικὴ ἀξία*. Ἀλλὰ ἄς πάρουμε τὰ πράγματα μὲ τὴν σειρά.

Ἀξία χρήσεως εἶναι μιὰ ποιότητα ἢ ιδιότητα τοῦ πράγματος ἐγγενῆς στὸ ἴδιο. Ἱστορία εἶναι δὲ ἡ ἀνακάλυψη τῶν φυσικῶν ιδιοτήτων αὐτῶν καὶ τοῦ ποιῆς ιδιότητες ποιῶν πραγμάτων καλύπτουν ποιῆς ἀνάγκες μας. Ἡ ἀξία χρήσεως εἶναι κάτι τὸ περιεχομενικὸ ἢ ἐνυλο σὲ σχέση μὲ τὴν κοινωνικὴ μορφή, ἢ ὁποία ἀλλάζει. ²⁹

Ἀνταλλακτικὴ ἀξία εἶναι μιὰ ποσοτικὴ σχέση πού ὑπάρχει μόνον ὡς ἀναλογία μεταξὺ εἰδῶν ἀξιῶν χρήσεως. Ἀλλάζει συνεχῶς: Φαίνεται τυχαία, ὄχι ἐγγενῆς. Ἀλλ' ἐμφανίζεται συνάμα ὡς «τρόπος ἔκφρασης» ἐνὸς κοινοῦ στὰ πράγματα συστατικοῦ, ἄλλου ἀπὸ τὴν ὕλη τους καὶ κάθε ὕλικὴ ιδιότητα (γεωμετρικὴ, φυσικὴ, χημικὴ). ³⁰

Τί εἶναι αὐτὸ τὸ συστατικὸ; Ἡ «ἀξία». Ὅ,τι ἀπομένει, ὅταν ἀφαιρεθοῦν ὅλες οἱ φυσικὲς ιδιότητες ἀπὸ ἓνα πράγμα: *τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι προϊόντα ἐργασίας*, ὅποιος κι ἂν εἶναι, ἢ «ἀφηρημένα ἀνθρώπινη ἐργασία», ποῦχει «φασματικὴ ἀντικειμενικότητα» καὶ μόνον. Ἀξία εἶναι ἐκάστοτε μιὰ ἀποκρυστάλλωση τῆς κοινῆς ὑφιστάμενης οὐσίας τῶν πραγμάτων ὡς προϊόντων ἐργασίας. ³¹ Ἡ μέθοδος εἶναι ἐδῶ ἡ ἴδια μὲ αὐτὴν πού ἐντοπίσαμε στὴν πραγμάτευση τῆς πάλης τῶν τάξεων: Ὁ Μάρξ λέει ὅτι ἡ πρόοδος τῆς ἔρευνας ἐξετάζει τὴν ἀξία κάμνοντας ἀφαίρεση ἀπὸ τὴν ἀνταλλακτικὴ ἀξία, μετὰ ἐπιστρέφει σὲ αὐτὴν ὡς ἔκφραση τοῦ ἀφηρημένου ὑποδείγματος. ³² Δημιουργοῦμε πρῶτα μὲ ἀφαιρετικὸ τρόπο μιὰ ἐγγενῶς κατανοητὴ λογικὴ μήτρα, μετὰ προχωροῦμε σὲ μελέτη τῶν περιπτώσεων ὅπου ἰσχύει, δίνοντας ἔμφαση στὶς ἀποκλίσεις. Αὐτὸ τὸ πρότυπο θὰ γίνῃ ρητὸ στὸν Βέμπερ ὡς *ιδεότυπος*, ἀλλ' ὁ Βέμπερ θὰ τὸ ἐντάξει σὲ ἓνα διαφορετικὸ πλαίσιο ἐπιστημοσύνης, ὅπου τὸ ἀφηρημένο λογικὰ κατανοητὸ πρότυπο δὲν ἐπιτρέπεται πιά νὰ ἀσκεῖ κριτικὴ στὸ ὑπὸ μελέτη ἀντικείμενο ὡς μὴ λογικὸ.

Ἡ ἀξία εἶναι λοιπὸν αὐτὸ πού παράγει ἢ ἀφηρημένα ἰδωμένη ἐργασία καὶ ὀρίζεται μὲ ὅρους χρόνου, διότι ἡ ἐργασία ποσοτικοποιεῖται μόνον ὡς κατανάλωση ἐργατικῆς δύναμης. Τὸ «ποσὸν κοινωνικὰ ἀναγκαῖας ἐργασίας», πού ὀρίζεται ὡς «ὁ κατὰ μέσον ὄρο ἀναγκαῖος, ἤτοι κοινωνικὰ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας» γιὰ τὴν παραγωγή ἐνὸς προϊόντος εἶναι ἡ ποσότητα «ἀξιογόνου οὐσίας» (*wertbildende Substanz*) πού τοῦχει

ένσωματωθεῖ, ἡ ποσότητα ἀξίας πού περιέχει: Αὐτό θά ποῦμε ὅτι εἶναι ἡ ἀξία του,³³ πράγμα πού δέν εἶναι ἀκόμα ἡ τιμή του. Στήν διαμόρφωση τῆς τιμῆς μπαίνει ἡ σχέση προσφορᾶς καί ζήτησης (Γ' τόμος *Κεφαλαίου*), ἡ ὁποία ὑπερτιμᾶται ἀπό τήν «χυδαία πολιτική οἰκονομία», ἐνῶ ὁ Σμιθ καί ὁ Ρικάρντο ὀρίζουν ὀρθῶς ὡς βασικό παράγοντα προσδιορισμοῦ τῆς τιμῆς τήν ἀξία ὡς ποσότητα ἐργασίας.

Τό ποσόν κοινωνικά ἀναγκαίας ἐργασίας ἀλλάζει, ὁ κοινωνικά ἀναγκαῖος χρόνος παραγωγῆς μειώνεται ἂν αὐξάνεται ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας: Ὅσο πιό πολλὰ χ παράγονται σέ μιὰ ἐργατοῦρα, τόσο λιγότερη ἀξία ἔχει τὸ κάθε χ.³⁴ Ἐνα γυάλινο ποτήρι ἦταν κάτι πολύτιμο ὅσο αὐτό ἔπρεπε νά φυσηθεῖ, ὄχι ὅταν τὸ φτιάχνει μηχανή. Ἄν ἀκολουθῶ τὴν παλιὰ μέθοδο, τὸ πουλῶ στήν τιμὴ τοῦ βιομηχανικοῦ, γιατί ὁ χρόνος πού εἶναι κοινωνικά ἀναγκαῖος ὀρίζεται ἀπὸ τὸν γρηγορότερο, ὁ ὁποῖος, ὄντας φθηνότερος, νικᾷ τοὺς ἀνταγωνιστὲς (ἂν τὸ πουλῶ ἀκριβότερα ἐπειδὴ εἶναι φυσητό, τὸ ἀλλάζω κατηγορία, πουλῶ ἄλλου εἴδους προϊόν).

Μπορῶ νά δουλεύω παράγοντας προϊόντα γιὰ τὶς ἴδιες μου τὶς ἀνάγκες, τότε δέν παράγω ὅμως ἐμπορεύματα.³⁵ Ἡ ἀνταλλαγή κάμνει τὸ ἔργο ἐμπόρευμα, ἀλλιῶς μένει μόνον ἀξία χρήσεως. Αὐτὴ ἡ ὄψη, ἡ *παραγωγή χρηστικῶν ἀξιῶν*, ὑπάρχει στήν κάθε μορφή παραγωγῆς. Ἡ «χρήσιμη ἐργασία» εἶναι μιὰ *αἰώνια φυσικὴ ἀναγκαιότητα*, μιὰ φυσικὴ ἀναγκαιότητα πού δέν ἐγγράφεται ἐδῶ στὰ ὅρια μιᾶς κοινωνίας. Εἶναι ὅ,τι λέμε *μεταποίηση*: ἀλλαγή τῆς μορφῆς τοῦ ὑλικοῦ ὑποστρώματος πού προσφέρει ἡ φύση. Εἶναι ἀπλῶς «μιὰ ὀρισμένη σκόπιμα παραγωγικὴ δραστηριότητα».³⁶

Ἄν ὅμως κάμουμε ἀφαίρεση ἀπὸ τὴν ὄψη αὐτὴ, τότε, στὰ πλαίσια τῆς παραγωγῆς ἀγαθῶν, μᾶς μένει τὸ ἀπλὸ ξόδεμα ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης. Πρόκειται γιὰ τὴν *ἀπλὴ μέση ἐργασία*. Αλλάζει ἱστορικογεωγραφικά, ἀλλὰ εἶναι ἐκάστοτε δεδομένη σέ κάθε κοινότητα. Ἡ πορεία τῆς μεθόδου ἀπαιτεῖ ἐδῶ νά μὴν ἐξετασθεῖ ἡ διαφορὰ τῆς ἀπλῆς ἐργασίας μὲ τὴν σύνθετη, αὐτὴ πού ἐκφράζεται στήν διαφορὰ ἀμοιβῆς μεταξὺ τοῦ ἐργάτη καί τοῦ μηχανικοῦ, διότι δέν ἔχουμε κἂν φθάσει νά ἀνακατασκευάσουμε τὴν ἔννοια τοῦ μισθοῦ.³⁷

Ὅπως ἔλεγε ὁ σοβιετικὸς μαρξιστὴς οἰκονομολόγος Ἰσαὰκ Ρούμπιν (И. Рубин, 1886-1937), τὸ ξόδεμα ἐργατικῆς δύναμης δέν εἶναι φυσικὸ ἀλλὰ κοινωνικὸ μέγεθος. Ἡ ἀπλὴ μέση ἐργασία ἀλλάζει ἀπὸ κοινωνία σέ κοινωνία. Ἡ κεφαλαιοκρατία εἶναι δὲ ἡ μόνη κοινωνία ὅπου ἡ ἀφηρημένη μορφή τῆς ἐργασίας ἰσχύει ὡς κοινωνικὴ μορφή της. Πρὶν εἶχε σημασία τὸ ποιόν τῆς ἐργασίας (ὁ δουλοπάροικος προσέφερε ὀρισμένη ἐργασία στὸν φεουδάρχη), τώρα μόνο τὸ ποσόν της, ἡ γενικότητά της (ἦτοι ἔχουμε ἐκχρηματισμὸ τῆς οἰκονομίας).³⁸ Γι' αὐτὸ ὁ Μάρξ λέει ὅτι τώρα τὸ ἴδιο τὸ ἐμπόρευμα ἐκθέτει τὴν ἀξία του ὡς ἴση μὲ τὴν ἀπλὴ ἐργασία.³⁹ Βέβαια μόνο τὸ χρῆμα, ἓνα εἰδικὸ ἐμπόρευμα πού θά προκύψει τώρα ὡς ἀναγκαῖο, θά βυθίσει ὅλη τὴν ἰδιαίτερη ἐργασία στήν «ὀμοιόμορφη κοινωνικὴ ὑλικότητα (Materiativ) τῆς ἀδιαφοροποίητης ἀνθρώπινης ἐργασίας», ὅπως θά μᾶς πεῖ παρακάτω.⁴⁰

Στὸ ὑπόδειγμα ἀντιπαρατίθενται δύο ὅροι καί τὰ ἀναπτύγματα τους:

Ἀξία χρήσεως εἶναι μιὰ ποιότητα πού παράγεται ἀπὸ τὴν χρήσιμη ἐργασία (work) ὀριζόμενη ἀπὸ τὴν φύση τοῦ πράγματος καί τῶν ἀναγκῶν: «τὸ πῶς καί τί τῆς ἐργασίας»·

Ἀνταλλακτικὴ ἀξία εἶναι μιὰ ποσότητα πού παράγεται ἀπὸ τὴν ἀπλὴ μέση ἐργασία (labour) ὀριζόμενη ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς συνθηκὲς παραγωγικότητας: «τὸ ποσόν τῆς ἐργασίας».⁴¹

Τώρα μπορούμε νά δοῦμε πῶς τὸ ὑπόδειγμα πραγματώνεται, νά ἐπιστρέψουμε στήν ἀνταλλακτικὴ ἀξία ὡς «μορφή ἐμφάνισης» τῆς ἀξίας. Θά ποῦμε λοιπὸν ὅτι τὸ ἴδιο ἐμπόρευμα ἔχει δύο μορφές, πού ἀντιστοιχοῦν στὰ παραπάνω σκέλη: *φυσικὴ*

μορφή και άξιακή μορφή. Ακολουθώντας την *ανάπτυξη των έννοιων*, λέει ο Μάρξ, θα λύσουμε το αίνιγμα που άφησε άλυτο ή πολιτική οικονομία: Θα καταλάβουμε τί είναι το χρήμα. Είναι ή άξιακή μορφή.

Δέν χρειάζονται τὰ έμπορεύματα μιὰ άξιακή μορφή πέρα από την φυσική μορφή τους, προκειμένου νά φανεί σέ μᾶς ότι αποτελούν άποκρυσταλλώσεις έργασίας. Όσο γι' αυτό άρκει ή άξία ως άφαίρεση. Την χρειάζονται τὰ έμπορεύματα για τις μεταξύ τους σχέσεις: την ανταλλαγή. Μόνον αυτή καθιστᾶ *ύπαρκτή* την άξιογόνο έργασία, δηλαδή την «*ύπό ρευστή κατάσταση ανθρώπινη έργατική δύναμη*»,⁴² δηλαδή δείχνει πώς ή τελευταία άποκρυσταλλώνεται στα έμπορεύματα.

Για κάθε έμπόρευμα, κάθε άλλο έμπόρευμα μπορεί νά είναι έκφραση τής άξιακής μορφής του, δηλαδή νάχει άπέναντι στο πρώτο την *μορφή ίσοδύναμου*.⁴³ Το έκάστοτε ίσοδύναμο είναι *κάτι άφηρημένο έν είδει άντικειμένου*, ένα «*άξιακό σῶμα*», αναγκαίο για το έμπόρευμα τοῦ όποίου εκφράζεται έτσι ή άξιακή μορφή. Άλλη μιὰ σημασία προστίθεται έτσι σέ κάθε έμπόρευμα από την άξιακή αναφορά τῶν άλλων σ' αυτό: Το βλέπουν ως ένσάρκωση, «*σωματικό σχήμα*» τής άξίας τους.

Έτσι ή άξία τους «*εκφράζεται*» στην δική του άξία χρήσης. Η ύλικότητά του είναι έκφραση τής μορφής τους, ή φυσική του μορφή έκφραση τής άξιακής μορφής τους,⁴⁴ αλλά *μόνον έντός άξιακής σχέσης*. Αντίστοιχα το βάρος τῶν πραγμάτων στην ζυγαριά εκφράζεται από τὰ σιδερένια βάρη που «*άντιπροσωπεύουν άπέναντι σ' ό,τι ζυγίζουμε ένα ψιλὸ βαρυτικό σχήμα*», την «*μορφή εμφάνισης τής βαρύτητας*», αλλά αυτό ισχύει μόνο έντός τής σχέσης τῶν δύο στο ζύγισμα.⁴⁵ Το έμπόρευμα ξέρει πόσο άξίζει μόνο μέσω άλλου, άντικρύζει την άξιακή του μορφή μόνον σέ κάτι άλλο που παίζει τὸν ρόλο ίσοδύναμου του και μόνο μέσα στην σχέση αυτή τῶν δύο, όπου αυτό το άλλο επέχει θέση ίσοδύναμου. Δηλαδή αποκτᾶ αυτόσχεσία μόνο μέσω έτεροσχεσίας, όπως ό άνθρωπος είναι ύποκειμενο μόνο μέσω διυποκειμενικής σχέσης –στην παράδοση τοῦ Έγγελου–, γνωρίζει τὸν έαυτό του μόνο μέσω τής σχέσης με άλλο, άρα γνωρίζει τὸν έαυτό του έν είδει άλλου, «*καθρεφτίζεται άρχικά σέ άλλο*».⁴⁶ Έτσι ή συγκεκριμένη έργασία παραγωγής τοῦ ίσοδύναμου είναι και έκφραση τής άφηρημένα ανθρώπινης έργασίας, «*καθρέφτης τής άξίας*», ένῶ κάθε έμπόρευμα μπορεί νά παίξει τὸν ρόλο έκπροσώπου τής άξίας τῶν άλλων.⁴⁷

Γενικά, στο ίσοδύναμο, το συγκεκριμένο είναι άντιπρόσωπος τοῦ άφηρημένου, το ένάντιο μορφή εμφάνισης τοῦ ένάντιου: Η *χρηστική άξία* είναι *άντιπρόσωπος τής άνταλλακτικής*: ή *συγκεκριμένη έργασία* τής *άφηρημένης*: ή *ίδιωτική* τής *κοινής*.⁴⁸

Όλ' αυτά δέν είναι βέβαια παρὰ ή παραγωγή τοῦ χρήματος, που κατὰ τοῦτο είναι όποιοδήποτε έμπόρευμα, όπως έλεγε ό Άριστοτέλης,⁴⁹ και προϋποθέτει την ποσοτική συμ-μετρία ποιοτικά διαφορετικῶν έμπορευμάτων –δέν την παράγει–, την ισότητα μεταξύ μιᾶς έργασίας και μιᾶς άλλης, πράγμα που δέν μπορούσε νά δει κάποιος που ζούσε σέ μιὰ εποχή δουλείας, όπως ό Άριστοτέλης, όταν ή σκέτη έργασία δέν υπήρχε κοινωνικά.⁵⁰ Όλ' αυτά ισχύουν μόνον έντός σχέσεως, διότι σχέση είναι ή έσωτερική σέ κάθε έμπόρευμα μεταξύ άξίας χρήσης κι άνταλλακτικής, που παρουσιάσθηκε ήδη, αλλά ή όποία εκφράζεται έξωτερικά ως σχέση μεταξύ δύο έμπορευμάτων, όπου το ένα παίξει τὸν ρόλο άξίας χρήσεως και το άλλο τὸν ρόλο άνταλλακτικής άξίας.⁵¹ Συγχρόνως, αυτή ή σχεσιακή ή αναφορική ύπόσταση σημαίνει ότι ή κατηγορία ισχύει πλήρως μόνο για την ιστορική περίοδο όπου το φαινόμενο της δέν είναι κάτι άλλο από αυτή την ίδια, περίοδο κατὰ την όποία μπορεί νά γίνει συνειδητή:

Η άδιαφορία έναντι τής συγκεκριμένης (bestimmte) έργασίας άντιστοιχεί σέ μιὰ μορφή κοινωνίας όπου τὰ άτομα περνούν εύκολα από μιὰ δουλειά σέ άλλη και το συγκεκριμένο είδος έργασίας τους είναι κάτι τυχαίο, άρα άδιάφορο. Έδῶ ή έργασία έχει γίνει μέσον

δημιουργίας του πλούτου εν γένει όχι μόνο στην κατηγορία [= κατά την έννοια] αλλά στην ενεργό πραγματικότητα, και έχει πάψει να συμφύεται με τὰ ἄτομα σὲ κάτι ἐπιμέρους. [...] Αὐτὸ τὸ παράδειγμα τῆς ἐργασίας δείχνει ἀνάγλυφα πῶς και οἱ πλέον ἀφηρημένες κατηγορίες, παρὰ τὴν ἰσχύ τους –ἀκριβῶς λόγῳ ἀφαιρέσεως– γιὰ ὅλες τὶς ἐποχές, ὡστόσο, μὲ τὸν καθορισμὸ αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ἀφαίρεσης, εἶναι προϊόντα ἱστορικῶν συναφειῶν και ἔχουν τὴν πλήρη τους ἰσχύ μόνο ὡς πρὸς αὐτὲς τὶς συνάφειες κι ἐντὸς τους (*Grundrisse*).⁵²

Τὸ προϊόν τῆς ἐργασίας γίνεται ἐμπόρευμα στὴν ἀντίστοιχη, σημερινὴ ἱστορικὴ περίοδο, ὅπου τὸ ποσὸν ἐργασίας ἐκτίθεται ἐπ’ αὐτοῦ κατὰ τρόπο πραγματοποιημένο (ἀλλοτριωμένο, φετιχοποιημένο), σὰν δῆθεν ἀντικειμενικὴ ιδιότητά του (*Κεφάλαιο*).⁵³ Ὁ Μάρξ συνδέει αὐτὰ τὰ δύο ὡς ἐξῆς: Ὅλα τὰ ἰσοδύναμα ἐνὸς ἐμπορεύματος εἶναι ἰσάριθμοι «καθρέφτες» τῆς ἀξίας του, ἡ ἀξία ἐμφανίζεται λοιπὸν ὡς προϊόν ἐργασίας ἀνεξαρτήτως ποιᾶς, ἐνῶ ἐπίσης τὴν «ἐκπροσωποῦν», τὴν «ἀντιπροσωπεύουν», ἄρα τὴν «ἐξαντικειμενεύουν», ἡ ἀξία εἶναι ἔτσι κάτι ἀντικειμενικὰ διαπιστώσιμο. Τὸ ὅτι ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος μένει ὅμως ἀνεπηρέαστη ἀπὸ τοὺς ἐξαντικειμενευτικὸς καθρέφτες σημαίνει ὅτι ἡ ἀξία δὲν εἶναι ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ, ἀλλὰ ἡ ἀνταλλαγὴ ἀπὸ τὴν ἀξία,⁵⁴ ὅπως λένε οἱ κλασικοὶ πολιτικοὶ οικονομολόγοι και ὄχι ἡ «χυδαία πολιτικὴ οἰκονομία».

Τὸ χρῆμα εἶναι ἓνα ἐμπόρευμα ὅπως τᾶλλα σημαίνει: Ὅλα τᾶλλα εἶναι καθρέφτες και ἐξαντικειμενεύσεις του. Παράγεται μὲ ἀντιστροφή (*Umkehrten*) τῆς θέσης τοῦ ἰσοδύναμου: Ὅπως τὰ πάντα εἶναι ἰσοδύναμα κάθε ἐμπορεύματος, αὐτὸ εἶναι ἐξ ἴσου τὸ ἰσοδύναμο τῶν πάντων, ἤτοι χρῆμα.⁵⁵ Ἡ ἀξία παύει ἔτσι νᾶναι «ιδιωτικὴ ὑπόθεση κάθε ἐμπορεύματος», γίνεται «κοινὸ ἐργὸ τοῦ κόσμου τῶν ἐμπορευμάτων», εἶναι μιὰ κοινωνικὴ ἀντικειμενικότητα ἐκφράσιμη ἀπὸ τὴν «ἀπὸ κάθε ἄποψη κοινωνικὴ σχέση τους», διότι τὸ καλὸ τώρα εἶναι ὅτι, καθὼς καθρεφτίζονται ὅλα στὸ ἴδιο, «τὰ ἀξιακὰ μεγέθη» ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους, «ἀλληλοαντικατροπτρίζονται». Ἀπὸ κεῖ και πέρα αὐτὸ τὸ ἐμπόρευμα ἀποκλείεται ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ἐμπορευμάτων⁵⁶ (δὲν ἔχει ἰσχύ ἢ χρηστικὴ του ἀξία, ὅπως ἔχει ὅλων τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων, ἐκτὸς ἂν λιώσεις τὸν χρυσὸ γιὰ δαχτυλίδια ἢ ἀνάψεις τὸ ποῦρο σου μὲ χαρτονόμισμα). Αὐτὸ εἶναι ἡ μορφή ἰσοδυναμίου, ὅλα τᾶλλα ἔχουν μόνο σχετικὴ ἀξιακὴ μορφή, εἶναι ἄμεσα ἀνταλλάξιμα, ἔχουν ἄμεση κοινωνικὴ μορφή· ἀλλ’ ἡ ἄμεση ἀνταλλαξιμότητά τους προϋποθέτει τὸν ἀποκλεισμὸ ἐνὸς ἐμπορεύματος ποῦ ἐπιτελεῖ αὐτὸ τὸ ἐργὸ, τὸ χρῆμα.⁵⁷ Χρῆμα εἶναι λοιπὸν ἓνα ἐμπόρευμα σὺν ἡ κοινωνικὴ ἀπόφαση ἀποκλεισμοῦ του.⁵⁸

Βέβαια ἔτσι παράγεται τὸ χρῆμα ὡς μέταλλο, ἢ τὸ χρῆμα ὡς κάτι συμβατικὸ ἀλλὰ μὲ μεταλλικὴ πάντα ἀντιστοιχία. Ὁ «χρυσὸς κανόνας» δηλώνει αὐτὴ τὴν ἀντιστοιχία κι ἰσχύει ὡς τὸν Β’ Παγκόσμιον Πόλεμον: Θεωρητικὰ μπορούσες νὰ ζητήσεις ἀπὸ τὴν Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος νὰ σοῦ ἀλλάξει τὸ χαρτονόμισμα μὲ χρυσό. Μετά, ἀπὸ τὴν Συμφωνία τοῦ Μπρέττον-Γούντς και πέρα (τὸ 1944), τὰ νομίσματα ἀντιστοιχοῦν στὸ δολλᾶριο, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀξία ἐκφράζει τὴν ἀξιοπιστία τῆς οἰκονομίας τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν (ὥσπου νὰ βρεθεῖ ἄλλο νόμισμα, μιᾶς χώρας μὲ πιὸ ἀξιόπιστη οἰκονομία, π.χ. τὸ εὐρώ, ἂν πάψει νᾶναι ἔρμαιο ἐθνικῶν ἐγωισμῶν). Αὐτὴ εἶναι μιὰ ἀλλαγὴ ποῦ δὲν εἶχε προβλέψει ὁ Μάρξ. Ἐνισχύει μιὰ ὄψη τοῦ σχήματός του, ἀλλὰ ἀναιρεῖ μιὰν ἄλλη: Ἡ μορφή ἰσοδυναμίου παύει ὀλοωσδιόλου νὰ ἔχει ἀξία χρήσεως (ἐξὸν γιὰ τὸ ἄναμμα πούρων, βέβαια), ἄρα ἡ ὄψη τῆς αὐτῆς ἀκυρώνεται, τὸ χρῆμα εἶναι ὄντως τὸ ἀποκλεισμένο ἐμπόρευμα, ὅμως ἡ ἀξία τῆς δὲν τῆς εἶναι ἐγγενῆς, δὲν ὀρίζεται μὲ βάση τὸν κοινωνικὰ ἀναγκαῖο χρόνο παραγωγῆς τοῦ χρήματος ὡς ἐμπορεύματος, κάτι ποῦ δὲν συμφωνεῖ μὲ τὸ σχῆμα. Ἀλλ’ αὐτὸ τὸ στοιχεῖο δὲν εἶναι ἀπαραίτητο στὸ ἐπιχείρημα.⁵⁹ Ὁ Μάρξ διαπιστώνει ὅτι τὸ χρῆμα ἀντιπροσωπεύει ἄλλη ἀξία ἀπὸ αὐτὴ ποῦ ἔχει, ὅπως θὰ δοῦμε σὲ λίγο.

Από την ανταλλαγή στο κεφάλαιο

Ἡ ανταλλαγή δὲν διέπεται ἀπὸ τὴν βούληση τῶν πωλητῶν καὶ ἀγοραστῶν. Ἀκόμη καὶ ἡ νομικὴ ἀναφορά, ἡ ἀλληλοαναγνώριση τῶν ἀτόμων ὡς ἰδιοκτητῶν, ὑπάγεται στὸ σχῆμα βάσης / ἐποικοδόμημα, δηλαδή εἶναι «μιά βουλευτικὴ ἀναφορά στὴν ὁποία ἀνακλᾶται ἡ οἰκονομικὴ ἀναφορά». Τὰ πρόσωπα ὑπάρχουν τὸ ἓνα γιὰ τὸ ἄλλο ὡς οἱ ἐκπρόσωποι τῶν ἐμπορευμάτων κι ὄχι τὸ ἀντίστροφο. Αὐτὴ ἡ θέση ἔχει προεκτάσεις πού θὰ ἐξετάσουμε στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο. Ἡ διαφορὰ συναλλασσομένων εἶναι πάλι ὁ ἐπιμερισμὸς τῆς χρηστικῆς καὶ τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας σὲ δύο πόλους, ὅπως μεταξὺ σχετικῆς ἀξιακῆς μορφῆς καὶ μορφῆς ἰσοδύναμου. Τώρα ὑπάρχει κίόλας ἡ κίνηση ἀνταλλαγῆς τῶν προσδιορισμῶν, καλὴ ὥρα ἢ «ἀνταλλαγή».⁶⁰

Τὸ ἐμπόρευμά μου δὲν ἔχει χρηστικὴ ἀλλ' ἀνταλλακτικὴ ἀξία γιὰ μένα, ἢ μᾶλλον ἢ ἀξία χρήσεώς του εἶναι ἢ ἀνταλλακτικὴ του ἀξία, ἀφοῦ μοῦ χρησιμεύει γιὰ νὰ πάρω χρήματα, ἐνῶ ἔχει φυσικὴ ἀξία χρήσεως γιὰ τοὺς πιθανοὺς ἀγοραστῆς. Ἔχουμε δύο ὄψεις τῆς ἀγοραπωλησίας πού κινοῦνται ἀντίστροφα μεταξὺ τῶν δύο ἐννοιῶν ἀξίας: Ἀφ' ἐνός, ἡ ἀνταλλαγή πραγματοποιεῖ τὸ ἐμπόρευμα πρῶτα ὡς ἀξία, ὕστερα ὡς ἀξία χρήσεως (ὅταν θὰ τῷ χει ὁ ἀγοραστῆς του). Ἀπὸ ἀτομικὴ σκοπιὰ, σκοπὸς εἶναι ἡ ἀξία χρήσεως τοῦ ἐμπορεύματος. Ἀφ' ἐτέρου, ἡ ἀνταλλαγή ἀποδεικνύει ὅτι προϋπῆρχε ἢ ἀξία χρήσεως πρὶν γίνεῖ ἡ ἀνταλλαγή (δὲν ἀγοράζει κανεὶς κάτι ἄχρηστο, θεωρητικά). Ἀπὸ κοινωνικὴ σκοπιὰ, σκοπὸς εἶναι ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος.⁶¹

Τὸ χρῆμα προκύπτει στὴν πράξη ὡς λύση μιᾶς «ἀμηχανίας» (Verlegenheit): Κάθε πωλητῆς θεωρεῖ τὸ δικό του ἐμπόρευμα ἀξία (γενικὸ ἰσοδύναμο) καὶ τοῦ ἄλλου τὸ ἐμπόρευμα χρηστικὴ ἀξία (μερικὸ ἰσοδύναμο), τὸ δικό του εἶναι χρῆμα καὶ τοῦ ἄλλου προϊόν, τὸ δικό του ἀνταλλακτικὴ ἀξία καὶ τοῦ ἄλλου χρηστικὴ ἀξία. Ἡ ἐπιλογὴ ἐνός προϊόντος λύνει τὴν ἀπορία τοῦ ἀντιπραγματισμοῦ. Τὸ χρῆμα, ἀναγκαῖο προϊόν τῆς ἀνταλλαγῆς, ἐξισώνει ἐμπράκτως τὰ πράγματα. Ἡ ἀνταλλαγή εἶναι ἢ πράξη ὅπου «τὸ ἐμπόρευμα διαιρεῖται σὲ ἐμπόρευμα καὶ χρῆμα» (Verdopplung der Ware in Ware und Geld) καὶ ὅπου, συνάμα, ἢ χρηστικὴ ἀξία μετατρέπεται σὲ ἐμπόρευμα. Ἀντὶ τὸ δικό μου ἐμπόρευμα νὰ εἶναι χρῆμα ἀπὸ τὴν σκοπιὰ μου καὶ τὸ δικό σου ἀπ' τὴν δική σου, καὶ τὰ δύο γίνονται χρῆμα.⁶²

Ἱστορικά, γιὰ νὰ ἔχουμε ἀνταλλαγή πρέπει νὰ σχετίζονται ἀνεξάρτητοι ὄροι, οἵκοι ἢ κοινότητες, ἀξία γίνεται δὲ ἢ ἐργασία μόνον ἂν παράγουμε πιά γιὰ τὴν ἀνταλλαγή.⁶³ Ὅταν πληροῦνται αὐτοὶ οἱ ὄροι, ὅπως ἢ ἀξία τίθεται ἀπὸ τὴν παραγωγή, τὸ χρῆμα τίθεται ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγή.⁶⁴ Ἐνα ἐμπόρευμα εἶναι χρῆμα γιὰ τὴν ἀνταλλαγή «ἐκθέτουν» τὴν ἀξία τους σ' αὐτό, ἀλλ' ἀφ' ἧς στιγμῆς ἔχει ὀρισθεῖ ποιοῦ ἐμπόρευμα εἶναι χρῆμα, γεννιέται ἢ ἐπίφαση, ὅτι τᾶλλα ἐκθέτουν τὴν ἀξία τους ἐδῶ γιὰ τὴν ἀντίστροφα, εἶναι τὸ χρῆμα: «Ἡ κίνηση μεσολάβησης ἐξαφανίζεται στὸ οἰκεῖο ἀποτέλεσμα χωρὶς ν' ἀφήσει ἴχνος», μετατρέποντας τὸ χρῆμα σὲ φετίχ,⁶⁵ σὲ κάτι μαγικό.

Φαινομενικὰ τὸ χρῆμα εἶναι ἢ ἀξία, ἢ τιμὴ ἢ ἀξία. Στὴν πραγματικότητα, ὅμως, ἢ τιμὴ εἶναι ἐμφάνιση τῆς ἀξίας, τὸ χρῆμα μόνον τὸ φαινόμενο τῆς κοινῆς οὐσίας τῶν ἐμπορευμάτων.⁶⁶ Πρακτικά, ἢ ἀξία εἶναι ὁ μέσος ὅρος γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο κινεῖται ἢ τιμὴ.⁶⁷ Ἐπειδὴ τὸ χρῆμα ὡς μέταλλο εἶναι «μέτρο τῶν ἀξιῶν», τὸ ἴδιο ὡς σημεῖο θὰ εἶναι «τὸ κριτήριον τῶν τιμῶν». Ἡ σταθερότητά του ὡς μονάδας μέτρησης ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀξία του, πού ὑπάγεται σὲ ἀλλαγὴς ἀνάλογα μὲ τὸ πόση ἐργασία περιέχει, π.χ. ὅσο ἀνεβαίνει ἢ ἀξία του, πέφτουν οἱ τιμές.⁶⁸ Τὸ σημεῖο ἀνεξαρτητοποιεῖται δὲ σταδιακὰ ἀπὸ τὴν ὑλικὴ καὶ ἐργασιακὴ βάση του καὶ γίνεται καθαρὰ συμβατικό,

καταγραφή τῆς σχέσης μεταξύ τῶν τιμῶν, πάλι με τὴν διαδικασία ἐξαφάνισης τῆς μεσολάβησης: Στὸ ὄνομα Pfund (round), ποὺ ἀρχικὰ δηλώνει βάρος μετάλλου καὶ μονάδα τιμῶν, ἐξαφανίζεται «κάθε ἵχνος τῆς ἀξιακῆς ἀναφορᾶς».⁶⁹

Ἡ ἀνταλλαγή συγκρίνεται ἀπὸ τὸν Μάρξ μὲ «μετουσίωση» (Transsubstantiation) καὶ «μεταμόρφωση», μὲ τὴν μυθικὴ ἔννοια (Metamorphose) ποὺ ἔχει ὁ ὅρος μετὰ τὸν Ὀβίδιο (Ovidius, 43 π.Χ.-17 μ.Χ., *Metamorphoses*). Περιγράφει ἔτσι μιὰ ἀντιστροφή ἀπὸ τὴν σχέση σίδηρο / χρυσὸς στὴν σχέση χρυσὸς / σίδηρο καὶ ἀπὸ τὴν σχέση ἀξία χρήσεως / ἀξία στὴν σχέση ἀνταλλακτικὴ ἀξία / ἀξία χρήσεως. Ὅταν ἀνταλλάσσω τὸ ἐμπόρευμά μου μὲ χρῆμα μεταβαίνω ἀπὸ ἓνα πρῶτο ἐμπόρευμα ποὺ εἶναι πραγματικὰ σίδηρο ἢ ἄλλη ἀξία χρήσης καὶ ἰδεατὰ χρῆμα, σ' ἓνα δεύτερο ἐμπόρευμα ποὺ εἶναι πραγματικὰ χρυσὸς ἢ μιὰ ἄλλη ἀνταλλακτικὴ ἀξία καὶ μόνον ἰδεατὰ σίδηρο ἢ ἄλλη χρηστικὴ ἀξία. Τὸ πρῶτο ἐμπόρευμα εἶναι ἰδεατὰ χρῆμα σὲ σχέση μὲ τὸ τί εἶναι τὸ δεύτερο πραγματικὰ, ἢ ἀξία του μετατρέπεται σὲ τιμὴ ἐπειδὴ ἀπέναντί του ὑπάρχει τὸ χρῆμα. Τὸ δεύτερο εἶναι ἰδεατὰ σίδηρο ἢ ὅ,τι ἄλλο, γιατί ὑπάρχει ἀπέναντί του σίδηρο ἢ ὅ,τι ἄλλο: «Αὐτὲς οἱ ἀντιθετικὲς μορφὲς τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι οἱ ἐνεργὲς μορφὲς κίνησης τῆς διαδικασίας ἀνταλλαγῆς τους».⁷⁰ Ἡ κυκλοφορία εἶναι ἔτσι ἓνα ἀλχημικὸ ἐργαστήριο, μετατρέπει τὸ σίδηρο σὲ χρυσό.⁷¹

Ὅμως ἡ μετουσίωση γίνεται πάντα δύο φορές, κυκλικά, σ' ἓνα πῆγαιν' ἔλα, κι ἔτσι παύει νὰ φαντάζει κάτι ὑπερφυσικό. Ὁ Μάρξ ὀνομάζει Stoffwechsel τὴν κυκλοφορία αὐτῆ, λέξι ποὺ σημαίνει ἀλλαγή, ἐναλλαγή ἢ συναλλαγή ὑλικοῦ, καὶ μὲ τὴν ὁποία τὰ γερμανικὰ δηλώνουν τὸν «μεταβολισμό». Ἐδῶ, π.χ., τὸ ὕφασμα *μεταμορφώνεται* σὲ χρυσὸ καὶ ὁ χρυσὸς *μεταμορφώνεται ἀντίστροφα* σὲ μιὰ Βίβλο, ἔχουμε *Verwandlung* καὶ *Rückverwandlung*, κάτι ποὺ εἶναι ψιλὸ ἐμπόρευμα γιὰ μένα ἐκχωρεῖται, γίνεται *ἐξωτερικὸ ἢ ἀλλότριο*, veraübert, δηλαδὴ χρῆμα, καὶ ἐπαναεκχωρεῖται, γίνεται *κάτι ἐξωτερικὸ ἢ ἀλλότριο πρὸς τὸ ἤδη ἐξωτερικὸ ἢ ἀλλότριο*, rückveräubert, κάτι ποῦναι ἀξία χρήσης γιὰ μένα. Ἐχουμε ἔτσι «δύο ἀντιτιθέμενες καὶ ἀλληλοσυμπληρωνόμενες μεταμορφώσεις»,⁷² «δύο ἀντίθετες ἀλληλοσυμπληρωνόμενες κινήσεις»,⁷³ πώληση καὶ ἀγορά, Verkauf καὶ Kauf, ποὺ συνιστοῦν ἓναν κύκλο.⁴⁴

Ὁ Μάρξ μιᾶ γιὰ μεταβολισμό, γιατί ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας ἀναπτύσσεται τότε σὲ ἓναν «φυσικὸ ὄργανισμό παραγωγῆς», σὲ ἓνα «σύστημα ἀπὸ πάσης ἀπόψεως καὶ ἐκ τῶν πραγμάτων (allseitiger sachlicher) ἐξάρτησης» τῶν ἀτόμων, τὰ ὁποία ἐδῶ συνάμα γίνονται ἔτσι πρόσωπα ἀνεξάρτητα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο.⁷⁵ Αὐτὲς οἱ δύο ὄψεις εἶναι ἀντιφατικὲς ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία. Διότι ἔτσι δημιουργεῖται ἓνας «ὀλόκληρος κύκλος κοινωνικῶν φυσικῶν συναρτήσεων»⁷⁶ ποὺ ἐγκλωβίζει τὸ ἄτομο, ὅ,τι κι ἂν λένε οἱ ὑπερασπιστὲς τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐλευθερίας. Ὡστόσο ἀκριβῶς ἔτσι περιγράφεται ἡ κεφαλαιοκρατία σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν φεουδαρχία. Πράγματι, ὅταν σήμερα εἴμαστε ὅλοι ἐξαρτημένοι ἀπὸ τὴν ἀγορά, δὲν ἔχουμε *προσωπικὲς* ἐξαρτήσεις ὅπως μὲς στὴν οἰκογένεια καὶ τὴν πατριαρχικὸν προτύπου προνεωτερικὲς κοινωνίες. Αὐτὸ ἔχει τὰ κακά του, ἔχει τὸ καλὸ ὅτι γνωρίζουμε τοὺς νόμους τῆς οἰκονομίας, ἄρα τῆς κοινωνίας, χωρὶς ψευδαισθήσεις. Ὅπως ἔλεγε τὸ *Μανιφέστο*:

Ἡ ἀστικὴ τάξη, ὅπου πῆρε τὴν ἐξουσία, κατέστρεψε ὅλες τὶς φεουδαρχικές, πατριαρχικές, ἰδουλιακὲς συνάψεις. Διέρρηξε ἀλύπητα τοὺς πολυποίκιλους φεουδαρχικοὺς δεσμοὺς ποὺ ἔδεναν τὸν ἄνθρωπο μὲ τὸν φύσει ἀνώτερό του, καὶ δὲν ἄφησε ἄλλο δεσμὸ ἀνθρώπου πρὸς ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ γυμνὸ συμφέρον, ἀπὸ τὰ χωρὶς συναισθηματισμοὺς «μετρητά». [...] Διέλυσε τὴν προσωπικὴ ἀξιοπρέπεια στὴν ἀνταλλακτικὴ ἀξία [...]. Κοντολογίς στὴν θέση τῆς περιβεβλημένης ἀπὸ θρησκευτικὲς καὶ πολιτικὲς ψευδαισθήσεις ἐκμετάλλευσης ἔβαλε τὴν ἀπροκάλυπτη, ἀναίσχυντη, ἄμεση, ὠμὴ ἐκμετάλλευση. [...] Ἡ ἀστικὴ τάξη ἀπέσπασε ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ συνάφεια τὸ συγκινητικὸ-συναισθηματικὸ πέπλο τῆς, τὴν ἀνήγαγε

σὲ ἀμιγῆ χρηματικὴ σχέση. [...] Ὅτι ἦταν κατεστημένο (Ständisches) καὶ σταθερὸ ἐξανεμίζεται, ὅ,τι ἦταν ἱερὸ βεβηλώνεται, καὶ τελικὰ ἀναγκάζονται οἱ ἄνθρωποι νὰ δοῦν τὴν βιοτικὴ τους θέση, τὶς ἀμοιβαῖες σχέσεις τους, μὲ νηφάλιο βλέμμα.⁷⁷

Τὸ χρῆμα εἶναι «ριζοσπάστης ἐξισωτής», ἢ μὲ νομοκατεστημένες τάξεις (Stände) ἀρχαία κοινωνία γι' αὐτὸ τὸ θεωρεῖ καταστροφέα τῆς «οἰκονομικῆς καὶ σύμφωνης μὲ τὸ ἦθος τάξης της», ἐνῶ, ἀντίστροφα, ἢ νεώτερη τὸ θεωρεῖ «ἐνσάρκωση τῆς ζωικῆς ἀρχῆς της».⁷⁸ Ἡ ψευδαίσθηση ποὺ γεννᾷ ἡ ἀγορὰ εἶναι ἄλλου τύπου: Ὅτι τάχατες αὐτορρυθμίζεται, ὅτι ἡ κυκλοφορία ἐξισορροπεῖ ἀγορὲς καὶ πωλήσεις. Κάθε πώληση εἶναι ἀγορὰ, ἰδωμένη ἀπὸ τὴν μεριά τοῦ ἄλλου συναλλασσόμενου, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι κάθε πωλητὴς βρίσκει ἕναν ἀγοραστή...⁷⁹

Ὅμως, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ τὸν μεταβολισμὸ τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας, ὑπάρχει ἡ κυκλοφορία (Umlauf) τοῦ χρήματος, ἐκτὸς τῆς ἀλλαγῆς ὕλης (Stoffwechsel), δηλαδὴ ἀξίας χρήσης, ὑπάρχει ἡ ἀλλαγὴ μορφῆς (Formwechsel), ἄρα ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, οὐσιωδῶς διαφορετικῆ ὡς πρὸς τὴν δομὴ της ἀπὸ τὴν πρώτη:

E-X-E	X-E-X
Τὸ χρῆμα ὡς χρῆμα:	Τὸ χρῆμα ὡς κεφάλαιο: ⁸⁰
<i>Πουλῶ γιὰ ν' ἀγοράσω·</i>	<i>Ἀγοράζω γιὰ νὰ πουλήσω·⁸¹</i>
κύκλος (Kreislauf) προϊόντος, μεταβολισμὸς (Stoffwechsel), ἐπιστροφή στὴν ἀφειτηρία:	κυκλοφορία (Umlauf) χρήματος, τυπικὴ ἐναλλαγὴ (Formwechsel), δίχως τέλος ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν ἀφειτηρία: X-E-X-E-X-E-X... ⁸²
E-X-E, E-X-E, E-X-E, E-X-E...	Ἡ νέα κίνηση συνεχίζει τὴν πρώτη, τὸ τέλος εἶναι ἡ ἀρχή, ἄρα αὐτοσκοπός, ἢ κίνηση ἄμετρη, ἀπέρατη: ⁸³
Κάθε νέος κύκλος εἶναι ἀνεξάρτητος διότι ἔχει σκοπὸ τὴν κατανάλωση, ἔχει ὡς πέρασ τὸ εὐ ζῆν ὡς σκοπὸ: <i>οἰκονομικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη·</i>	<i>χρηματιστικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη.⁸⁴</i>

Ἡ συμπλοκὴ τῶν δύο διαφορετικῶν πηγαιν' ἔλα δημιουργεῖ δύο σημαντικὲς γιὰ τὴν διαιώνιση τῆς κεφαλαιοκρατίας ἐπιφάσεις: Ὅτι τὸ χρῆμα ἐπιστρέφει⁸⁵ καὶ ὅτι ἡ κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι ἀποτέλεσμα κι ὄχι αἰτία τῆς φαινομενικῆς αὐτῆς κυκλοφορίας τοῦ χρήματος.⁸⁶ Τὸ σχῆμα X-E-X ἔχει μόνο νόημα ἂν τὸ τελικὸ χρῆμα διαφέρει ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ ὅπως, στὸ σχῆμα E-X-E, τὸ τελικὸ ἐμπόρευμα εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ πρῶτο. Τὰ ἐμπορεύματα διαφέρουν εὐκόλα ὡς ἀξίες χρήσης, ποιοτικά, τὸ χρῆμα ὅμως ὄχι. Ἄρα θὰ διαφέρει ποσοτικά. Πῶς γίνεται αὐτό, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι κανεὶς δὲν ἐξαπατᾷ κανέναν; Λύνοντας αὐτὸ τὸ πρόβλημα, θὰ λύσει ὁ Μάρξ τὸ θέμα τῆς ὑπεραξίας, κάτι ποὺ τὸ θεωρεῖ ὁ ἴδιος ἐπίτευγμά του:

Τὸ καλύτερο στὸ βιβλίο μου εἶναι, 1ον (ἐδῶ στηρίζεται κάθε κατανόηση τῶν facts), ὁ διττὸς χαρακτήρας τῆς ἐργασίας, ἀνάλογα ἂν ἐκφράζεται σὲ ἀξία χρήσης ἢ ἀνταλλακτικὴ ἀξία, ποὺ ἀναδεικνύεται ἀπὸ τὸ πρῶτο κιόλας κεφάλαιο· 2ον, ἡ πραγμάτευση τῆς ὑπεραξίας (πρὸς Ἐνγκελς, 24 Αὐγούστου 1867).⁸⁷

Πότε προσφεύγουμε στὸ σχῆμα X-E-X; Ὅταν μαζεύουμε χρῆμα, θησαυρίζουμε, ἢ τυπικὴ ἐναλλαγὴ τότε γίνεται αὐτοσκοπός.⁸⁸ Αὐτὴ ἡ ὁρμὴ εἶναι «ἄμετρη» διότι τὸ χρῆμα, ἐνῶ εἶναι ποιοτικὰ ἀπεριόριστο (ἀντιπροσωπεύει κάθε δυνατὸ ἐμπόρευμα) εἶναι ποσοτικὰ πεπερασμένο (δὲν ὑπάρχει ἄπειρο ποσόν).⁸⁹ Ὅταν πληρώνουμε πάλι τὸ χρῆμα δὲν μεσολαβεῖ τὴν διαδικασία, σκοπὸς εἶναι τὸ E-X.⁹⁰ Τέλος στὸ παγκόσμιο ἐμπόριο, τὴν παγκόσμια ἀγορὰ, τὸ χρῆμα λειτουργεῖ ὡς πραγμάτωση τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας ἐν γένει, «ὁ τρόπος ὑπαρξῆς τοῦ χρήματος γίνεται ἀντίστοιχος (adäquat)

στην έννοιά του». ⁹¹ Τότε είναι πού εμφανίζεται τὸ κεφάλαιο.

Τὸ χρῆμα ὑπάρχει ὡς χρῆμα στὸ E-X-E, ὅπου μεσολαβεῖ μεταξύ ἐμπορευμάτων, καὶ ὡς κεφάλαιο στὸ X-E-X, ὅπου εἶναι ἀφετηρία καὶ σκοπός. Ἄν στὸ τέλος ἔχεις τὸ ἴδιο ποσόν, τὸ ἐγγεῖρημα εἶναι ἄνευ οὐσίας, ἀφοῦ στὸ X-E-X δὲν ὑπάρχει ποιοτική διαφορὰ μεταξύ ἀρχῆς καὶ τέλους ὅπως στὸ E-X-E. ⁹² Ἡ αὐξηση τῆς ἀξίας εἶναι ἡ *ὑπεραξία*, τὸ χρῆμα λειτουργεῖ ὡς κεφάλαιο ὅταν ζητεῖ ὑπεραξία ἢ «ἀξιοποιεῖται». ⁹³ Τὸ χρῆμα ὡς μέσον ἔχει σκοπὸ τὴν κατανάλωση, ἄρα τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξή, τὸ εὖ ζῆν, πού ἀποτελεῖ τὸ μέτρο τῆς κίνησης E-X-E κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἐνῶ ὡς σκοπὸς δὲν ἔχει μέτρο, ὁδηγεῖ στὸν ἀπέραντο πλοῦτο, καὶ μετατρέπει τὸν ἄνθρωπο σὲ μέσον γιὰ τὸ αὐγάτισμα τοῦ χρήματος, σὲ φορέα του, σὲ «προσωποποιημένο, προικισμένο μὲ συνείδηση κεφάλαιο». ⁹⁴ Ἡ κατάσταση εἶναι ἐξίσου ἀφύσικη μὲ τὸν ἀφύσικο κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη *τόκο* –«τόκος» θὰ πεῖ γέννα, τοκετός–, πού κακῶς ἀποδίδει στὸ ἄψυχο ὄν «χρῆμα» ἢ κακὴ *οἰκονομική*, ἢ *χρηματιστική*, αὐτὴ πού ἀντὶ νὰ ἔχει σκοπὸ τὶς ἀνάγκες τοῦ *οἴκου* ἔχει σκοπὸ τὸ ἴδιο τὸ *χρῆμα*, ὅπως λένε κι οἱ δύο αὐτὲς λέξεις. ⁹⁵

Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι λοιπὸν μιὰ κατάσταση ὅπου *ὑποκείμενο* τῆς διαδικασίας δὲν εἶναι ὁ ἄνθρωπος μὲ τὶς ἀνάγκες του, τὶς ὁποῖες καλύπτει πουλώντας τὰ προϊόντα του κι ἀγοράζοντας ὅ,τι χρειάζεται μὲ τὴν μεσολάβηση τοῦ χρήματος. Ὑποκείμενο εἶναι τὸ *χρῆμα*: Καλύπτει τὴν ἀνάγκη του «αὐτοαξιοποίησης» ἀγοράζοντας ἐμπορεύματα καὶ πουλώντας τα ἀκριβότερα. Τὸ χρῆμα γίνεται «αὐτόματο ὑποκείμενο», ἢ μορφὴ του, πού ἀποτελεῖ σημεῖο ἀφετηρίας καὶ ἐπιστροφῆς, εἶναι ἢ «αὐτοδύναμη μορφὴ» ὅπου «διαπιστώνεται ἢ ταυτότητα τοῦ ὑποκειμένου μὲ τὸν ἑαυτό του» ⁹⁶.

Ἐδῶ ἔχουμε ἀπλούστατα μιὰ *ἀντίφαση*. Ἀντίφαση δὲν εἶναι τὸ παράδοξο, ὅτι τὸ χρῆμα γίνεται ὑποκείμενο, ἀλλὰ αὐτὸ στὸ ὁποῖο στηρίζεται τὸ ἐν λόγῳ παράδοξο: τὸ ὅτι τὸ χρῆμα αὐξάνεται, τὸ γεγονός τοῦ τόκου, ⁹⁷ ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης. ⁹⁸ Πῶς προκύπτει; Ὅσο πουλᾶμε γιὰ ν' ἀγοράσουμε, τὸ χρῆμα δὲν ἀποκτᾶ ποτὲ τὴν ἐν λόγῳ ιδιότητα, δὲν πραγματοποιεῖται ἔναντι τῶν ἐμπορευμάτων, συνάμα οἱ συναλλασσόμενοι βγαίνουν ἀμφότεροι κερδισμένοι, ἀποκτώντας ὁ καθένας τους ὅποια ἀξία χρήσεως εἶχε ἀνάγκη. Ἡ ἀξία μένει σταθερὴ. Αὐξάνεται τάχα λόγῳ προσφορᾶς καὶ ζήτησης, ὅπως θὰ τῷθελε ἡ «χρδαία οἰκονομία»; ⁹⁹ Ὁχι, ἔχουμε ἐδῶ παραγωγή ἀξίας, ὅχι μόνο διακυμάνσεις της, καὶ αὐτὴ ἢ σχέση μόνον τὶς διακυμάνσεις ἐξηγεῖ, ¹⁰⁰ αὐξομειώσεις τῆς τιμῆς περὶ τὴν ἀξία. Δὲν εἶναι οὔτε ἡ ἴδια ἢ ἀξία χρήσης, δηλαδὴ τὸ ἐμπόριο ὡς αὐτὸ πού μᾶς κομίζει ἀξίες χρήσης, πού παράγει ἀξία, ἀπλούστατα γιὰτὶ ὁ πωλητὴς εἶναι πάντα καὶ ἀγοραστής, ὅποτε ἂν ὅλοι οἱ πωλητὲς αὐξαιναν κατὰ 10% τὶς τιμὲς πέραν τῆς ἀξίας ὅσων πουλᾶνε, θᾶταν σὰν νὰ τὸ πουλοῦσαν στὴν ἀξία του, γιὰτὶ σημασία ἔχουν οἱ ἀναλογίες μεταξύ ἀξιῶν, ὅχι ἢ ὀνομαστικὴ ἔκφραση κάθε μιᾶς. ¹⁰¹ Ἀκόμη πιὸ χαζὸ εἶναι νὰ νομίζουμε ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης κλέβει: Ἡ κλοπὴ κι ἂν δὲν παράγει ἀξία! Ἀπλῶς τὴν ἀναδιανέμει. ¹⁰² Ἐν ὀλίγοις, ἢ διαφορὰ ἀπὸ τὸ πρῶτο στὸ δεῦτερο ποσὸν χρήματος δὲν ὀφείλεται στὴν κυκλοφορία. ¹⁰³

Ἡ ὑπεραξία παράγεται λοιπὸν μοιραῖα ἀπὸ τὸ ἐμπόρευμα πού μεσολαβεῖ μεταξύ τοῦ ἀρχικοῦ καὶ τοῦ τελικοῦ ποσοῦ. Ὑπάρχει ἓνα τέτοιο ἐμπόρευμα; Ναι, ἢ ἐργασία, ἢ ἐργασία ὡς ἐμπόρευμα, δηλαδὴ ἢ ἐργατικὴ δύναμη. Ἡ ἀξία δὲν αὐτοαξιοποιεῖται στ' ἀλήθεια, μόνο δουλεύοντας παράγεται ἀξία. Ἡ «ἐργατικὴ ἰκανότητα ἢ ἢ ἐργατικὴ δύναμη» εἶναι τὸ μόνον ἐμπόρευμα πού ἢ ἀξία χρήσεώς του παράγει ἀξία. ¹⁰⁴ Ἡ γενικὴ θέση, ὅτι ἢ ἀξία εἶναι ἀπὸ τὴν ἐργασία κι ἄρα μετρίεται ἀπὸ τὴν κοινωνικὰ ἀναγκαῖα ἐργασία, θὰ ποῦμε ὅτι *τώρα μόνον ἀποδεικνύεται*. Διότι τώρα θὰ γίνεῖ ἐμφανὲς ὅτι ἢ ἐργασία καταναλώνει λιγότερη ἀξία ἀπ' ὅση παράγει. Πράγματι, ἢ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι ἢ «ἀξία τῶν ἀναγκαίων γιὰ τὴν συντήρηση τοῦ κατόχου τῆς μέσων διαβίωσης». ¹⁰⁵ Αὐτὸ εἶναι ὅμως ἓνα μέγεθος ἄσχετο μὲ τὸ πόση ἀξία παράγει. ¹⁰⁶ Στὸ

μέτρο πού παράγει περισσότερη αξία από όση καταναλώνει, είναι όντως παραγωγός αξίας. Ο κεφαλαιοκράτης πού αποκομίζει, άρα, μιá υπεραξία, ένα διάφορο ανάμεσα στο πόσο πληρώνει και πόσο κερδίζει αγοράζοντας την χρήση τής εργατικής δύναμης και βάζοντάς την νά δουλεύει, δέν κάμνει κάτι άδικο, δέν παραβιάζει τους νόμους τής ανταλλαγής.¹⁰⁷ Αν δέν αξιοποιήσει σωστά την ένοικιαζόμενη εργατική δύναμη ίσως άλλωστε βγει χαμένος. Ο Μάρξ δέν κατηγορεί τον κεφαλαιοκράτη ως εκμεταλλευτή με τούτην έδω την τρέχουσα έννοια.

Μόνον φθάνοντας έδω μπορούμε νά πούμε ότι «τò τέχνασμα έπιτέλους πέτυχε, τò χρήμα μετατράπηκε σέ κεφάλαιο». Μόνον τότε ή άπάτη ότι τάχα τò κεφάλαιο είναι υποκείμενο, ότι «ή αξία αυτοαξιοποιείται», γίνεται πραγματικότητα.¹⁰⁸ Η κίβδηλη αυτή, και όμως πρòς τò παρόν πραγματική αυτοαξιοποιούμενη αξία, τò «έμψυχο τέρας»,¹⁰⁹ είναι αυτό πού λέγεται «κεφάλαιο».

Προεκτάσεις

Από κεί και πέρα ο Μάρξ διακρίνει τò σταθερό κεφάλαιο, πού επενδύεται σέ μηχανές κι έγκαταστάσεις, σέ μέσα παραγωγής, από τò μεταβλητό κεφάλαιο πού μετατρέπεται σέ μισθούς, σέ δύναμη εργασίας, για νά έντοπίσει την υπεραξία στο δεύτερο. Μελετά τὰ ποσοστά υπεραξίας, τις έπιπτώσεις των άγώνων για περιορισμό τής εργάσιμης ήμέρας και τις συνέπειες του περιορισμού στην αύξηση τής παραγωγικότητας· την επίδραση πού έχουν στην παραγωγικότητα ή συνεργασία, ο κοινωνικός καταμερισμός τής εργασίας κι ο εργοστασιακός τής μανιφακτούρας, ο εκμηχανισμός τής παραγωγής από την μεγάλη βιομηχανία, την σχέση, τέλος, μεταξύ παραγωγικότητας κι εργάσιμης ήμέρας και πώς ορίζεται συνεπώς ο μισθός. Έτσι ολοκληρώνεται ο πρώτος κύκλος πού στηρίζεται στην θεωρητική παραγωγή του κεφαλαίου πού εξέτάσαμε ως έδω. Ο δεύτερος κύκλος, στο Α' πάντα βιβλίο του *Κεφαλαίου*, εξάγει συμπεράσματα από αυτά για νά καταλάβει πώς αυξάνεται τò κεφάλαιο, πώς ή υπεραξία γίνεται κεφάλαιο, και μελετά πώς τò κράτος παρενέβη με τον πιό άπάνθρωπο τρόπο στην κοινωνία για νά μετατρέψει τους ευγενείς σέ κεφαλαιοκράτες, με τις «περιφράξεις» στην Άγγλία των έλισαβεθιανών χρόνων, στο περίφημο κεφάλαιο για την «Λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση», πού έτσι έξηγει την μετάβαση στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα.

Θά άρκεστō ν' αναφέρω τον «γενικό νόμο τής κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης» στον όποιο καταλήγει, γιατί ρίχνει ένα ρεαλιστικό και ζοφερό φως στις προοπτικές τής κεφαλαιοκρατίας για τò μέλλον:

Όσο μεγαλύτερος είναι ο κοινωνικός πλοϋτος, τò κεφάλαιο πού λειτουργεί, τò εϋρος και ή ενεργητικότητα τής αύξησής του, άρα και τò άπόλυτο μέγεθος του προλεταριάτου και ή παραγωγική δύναμη τής εργασίας του, τόσο μεγαλύτερος είναι ο βιομηχανικός έφεδρικός στρατός [ένν. οι άνεργοι]. Οι ίδιες αίτιες αναπτύσσουν την διαθέσιμη εργατική δύναμη όπως και την έπεκτατική δύναμη του κεφαλαίου. Τò σχετικό μέγεθος του βιομηχανικού έφεδρικού στρατού αυξάνεται λοιπόν μαζί με τις δυνάμεις του πλούτου. Όσο μεγαλύτερος όμως είναι αυτός ο έφεδρικός στρατός έν αναφορā πρòς τον έν ενεργεία στρατό εργατών, τόσο μαζικότερος είναι ο παγιωμένος υπερπληθυσμός, ή άθλιότητα του όποιου είναι αντιστρόφως άνάλογη πρòς τὰ εργασιακά της βάσανα.¹¹⁰

Έτσι ο Μάρξ μπορεί νά φθάσει στο ίδιο περίπου συμπέρασμα πού είχε εξαγάγει ο δάσκαλός του Έγκελος στην *Φιλοσοφία του δικαίου* από την μελέτη τής σύγχρονης άστικής κοινωνίας πολιτών:

Ἐδῶ γίνεται ἐμφανὲς ὅτι μ' ὄλο της τὸν ὑπέρμετρο πλοῦτο ἡ ἀστική κοινωνία πολιτῶν δὲν εἶναι ἀρκετὰ πλούσια, πού σημαίνει ὅτι δὲν ἔχει ἀρκετά, μὲ τὴν ἰδιαίτερή της περιουσία, γιὰ νὰ θεραπεύσει τὴν ὑπέρμετρη φτώχεια καὶ τὴν δημιουργία τοῦ ὄχλου (*Φιλοσοφία τοῦ δικαίου*, § 245).¹¹¹

Βέβαια καὶ ὁ Ἔγγελος πίστευε ὅτι ἡ ἀγορὰ δὲν εἶναι αὐτορρυθμιζόμενη, ὄχι πάντως πρὸς ὄφελος τῶν ἀνθρώπων. Ὅποτε εἶχε κάτι κοινὸ μὲ τὸν Μάρξ, καὶ ἔτσι ἐξηγεῖται αὐτὴ ἡ ἀπαισιόδοξη σύμπτωση ἀπόψεων. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ὁ Μάρξ μᾶς προσκαλεῖ ν' ἀνατρέψουμε τὰ αἷτια τῆς ζοφερῆς προοπτικῆς, ὁ Ἔγγελος ὄχι. Κυρίως, ὅμως, ἔχει πιά μιὰ ἐξήγηση γιὰ τὸν λόγὸ πού ἡ κεφαλαιοκρατία πάει πρὸς αὐτὴτὴν κατεῦθυνση. Ἐννοῶ τὴν αὐτονομία τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος – τοῦ «κεφαλαίου» – ἀπὸ τοὺς δρῶντες, στὴν ὁποία θὰ ἐπανέλθουμε ἀναλυτικότερα στὸ ἐπόμενο μάθημα.

1. *MEW* 23, 15-16.
2. *MEW* 23, 15.
3. *Βασικὲς γραμμὲς*, *MEW* 42, 19.
4. *MEW* 23, 20.
5. *MEW* 23, 12, 669.
6. *MEW* 23, 360.
7. *MEW* 23, 299.
8. *MEW* 23, 126.
9. *MEW* 23, 89.
10. *MEW* 23, 798.
11. Rousseau, *Du contrat social*, ὁ.π., σ. 353· μτφ. σ. 50.
12. *MEW* 23, 741-804.
13. Karl Polanyi, *The Great Transformation*, 1944, Beacon Press, Βοστώνη 1957· Κάριλ Πολάνυι, *Ὁ μεγάλος μετασχηματισμός*, Νησίδες, Σκόπελος 2001.
14. *MEW* 23, 26.
15. *MEW* 23, 22.
16. *MEW* 23, 26.
17. *MEW* 23, 27· βλ. *Grundrisse*, *MEW* 42, 34-36.
18. *MEW* 23, 27-28.
19. L. Althusser, *Lire le Capital*, 1968, τ. Α', Maspero, Παρίσι 1978, σ. 47, 97 κ.έ.: *Νὰ διαβάσουμε τὸ Κεφάλαιο*, Ἑλλ. Γράμματα, Ἀθήνα 2003, σ. 54, 287 κ.έ.
20. *MEW* 23, 28.
21. *MEW* 23, 118-119.
22. *MEW* 23, 791.
23. *MEW* 23, 92.
24. L. Sève, *Une introduction à la philosophie marxiste*, ES, Παρίσι 1980· Λ. Σέβ, *Εἰσαγωγή στὴν μαρξιστικὴ φιλοσοφία*, Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα χ.χ.
25. Locke, *Two Treatises*, ὁ.π.: *Δεύτερη πραγματεία*, § 27.
26. Э.В. Ильенков, *Дιαλεκтическая логика*, Политиздат, Μόσχα 1974, ²1984· Ἔ.Β. Ἡλιένκωφ, *Διαλεκτικὴ λογικὴ*, Ὀδυσσεύς, Ἀθήνα 1983, σ. 247-248.
27. *MEW* 23, 49.
28. *MEW* 23, 55.
29. *MEW* 23, 49-50.
30. *MEW* 23, 50-51.
31. *MEW* 23, 52.
32. *MEW* 23, 53.
33. *MEW* 23, 53-54.
34. *MEW* 23, 54-55.
35. *MEW* 23, 55.
36. *MEW* 23, 56-57.
37. *MEW* 23, 58-59.
38. И. Рубин, *Очерки по теории стоимости Маркса*, Λένινγκραντ 1928, κεφ. 14· I. Rubin, *Essays on Marx's Theory of Value*, Black and Red, Ντητρόιτ 1972· *Essais sur la théorie de la valeur de Marx*, 1977, Syllepse, Παρίσι 2009.
39. *MEW* 23, 59.
40. *MEW* 23, 124.
41. *MEW* 23, 60-62.
42. *MEW* 23, 65.
43. *MEW* 23, 63.
44. *MEW* 23, 66.
45. *MEW* 23, 71.
46. *MEW* 23, 67.
47. *MEW* 23, 72.
48. *MEW* 23, 70, 73.
49. *MEW* 23, 73.
50. *MEW* 23, 74.
51. *MEW* 23, 75-76.
52. *MEW* 42, 38-39.
53. *MEW* 23, 76, βλ. σ. 85.
54. *MEW* 23, 78.
55. *MEW* 23, 79-80.
56. *MEW* 23, 80-81.
57. *MEW* 23, 82-83.
58. *MEW* 23, 83-85.
59. Αὐτὸ τὸ θέμα ἀναλύει ὁ Σπύρος Λαπατσιώρας, *Ἡ συγκρότηση τῆς ἔννοιας τοῦ χρήματος στὰ ὄριμα οἰκονομικὰ ἔργα τοῦ Κάριλ Μάρξ (1857-73)*, διδ. διατριβή,

- ΕΜΠ, Αθήνα 2004. Πρβλ. τ. ιδ., «Για την διαλεκτική της άπλής αξιακής μορφής στον Μάρξ», *Αξιολογικά* 21, 2009, σ. 113-137.
60. *MEW* 23, 99-100.
 61. *MEW* 23, 100-101.
 62. *MEW* 23, 101-102.
 63. *MEW* 23, 102-103.
 64. *MEW* 23, 105.
 65. *MEW* 23, 107-108.
 66. *MEW* 23, 109-110.
 67. *MEW* 23, 117.
 68. *MEW* 23, 113.
 69. *MEW* 23, 114-115, πρβλ. σ. 139 κ.έ.
 70. *MEW* 23, 117-118, 119.
 71. *MEW* 23, 145.
 72. *MEW* 23, 119-120.
 73. *MEW* 23, 125.
 74. *MEW* 23, 126.
 75. *MEW* 23, 122.
 76. *MEW* 23, 126.
 77. *MEW* 4, 464-465.
 78. *MEW* 23, 146-147.
 79. *MEW* 23, 127.
 80. *MEW* 23, 161.
 81. *MEW* 23, 129, 162.
 82. *MEW* 23, 128.
 83. *MEW* 23, 166-7.
 84. *MEW* 23, 167.
 85. *MEW* 23, 129.
 86. *MEW* 23, 130.
 87. *MEW* 31, 326.
 88. *MEW* 23, 144.
 89. *MEW* 23, 147.
 90. *MEW* 23, 150.
 91. *MEW* 23, 156-157.
 92. *MEW* 23, 161-162, 164-165.
 93. *MEW* 23, 165.
 94. *MEW* 23, 167-168.
 95. Aristotelis, *Politica*, ὄ.π.: *Πολιτικά*, Α', κεφ. 8-9-10.
 96. *MEW* 23, 168-169.
 97. *MEW* 23, 170.
 98. *MEW* 23, 179.
 99. *MEW* 23, 171-173.
 100. *MEW* 23, 560.
 101. *MEW* 23, 173-174.
 102. *MEW* 23, 177.
 103. *MEW* 23, 179.
 104. *MEW* 23, 181.
 105. *MEW* 23, 185.
 106. *MEW* 23, 207-208.
 107. *MEW* 23, 208.
 108. *MEW* 23, 209.
 109. *Ό.π.*
 110. *MEW* 23, 673.
 111. Hegel, *Philosophie des Rechts*, ὄ.π.